

Hedvig Lokrantz-Bernitz är docent i offentlig rätt vid Juridiska institutionen, Stockholms universitet. Hennes forskningsområden är främst konstitutionell utbildningsrätt och grundläggande fri- och rättigheter, områden som hon studerar i mötet mellan den svenska konstitutionella rätten, europarätten och annan internationell rätt.

Skolans värdegrund och en "allsidig och saklig" skola – ett religionsperspektiv

Den svenska skolan har genomgått stora förändringar i takt med att det omgivande samhället har utvecklats till att bli sekulariserat och mångkulturellt.¹ Fram till 1950-talet hade skolan en uttalad kristen grund, med psalmsång och morgonbön som naturliga inslag. Idag är utgångspunkten för svensk skollagstiftning istället att skolans verksamhet ska utformas så att varje elev kan delta oberoende av sin egen eller föräldrarnas religiösa och filosofiska övertygelser.² Detta uppfylls genom skolans så kallade värdegrund och kravet på att undervisningen ska vara icke-konfessionell,³ saklig, allsidig och vila på vetenskaplig grund. Syftet är att ha en "objektiv, kritisk och pluralistisk" undervisning, vilket är ett krav som Europakonventionen ställer.⁴

Svenska skolans värdegrund

Skolans värdegrund presenteras i SkoL 1 kap. 4–5 §§. Värdegrunden är själva syftet med och utformningen av skolutbildningen i Sverige. Värdegrunden härrör ursprungligen från de föreställningarsompräglade skolreformer på 1940-talet. I svallvågorna efter andra världskriget bedömdes det vara centralt att skolan skulle fostra "demokratiska människor", som visste vad det innebar att vara "svensk" och att leva i ett fritt, demokratiskt samhälle.⁵ Dessa ideal förutsätts alltjämt prägla skolans vardag. Värdegrunden är samma oavsett om det handlar om kommunala eller fristående skolor, och syftar till att barn och elever ska inhämta och utveckla vissa kunskaper och värden. Enligt värdegrunden ska utbildningen främja barnets allsidiga utveckling och utformas i överensstämmelse med grundläggande demokratiska värderingar och de mänskliga rättigheterna som människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, alla människors lika värde samt jämställdhet och solidaritet mellan människor. Var och en som verkar inom utbildningen ska också främja de mänskliga rättigheterna och aktivt motverka alla former av kränkande behandling. I läroplanen för grundskolan (Lgr 11) framgår bland annat att skolans uppgift är att låta varje enskild elev finna sin unika egenart för att därigenom kunna delta i samhällslivet genom att ge sitt bästa i ansvarig frihet, och att omsorg om den enskildes välbefinnande och utveckling ska prägla verksamheten. Ingen ska heller utsättas för diskriminering i skolan på grund av kön, etnisk tillhörighet, religion eller annan

¹ Denna text är en omarbetning av texter tidigare publicerade i Lokrantz-Bernitz Hedvig, Rätt i skolan, 2020.

² Prop. 2009/10:165 s. 523.

³ Skollagen 2010:800 (SkoL) 1 kap. 6-7 §§.

⁴ Se bl.a. Europadomstolens dom i målet *Kjeldsen, Busk Madsen och Pedersen mot Danmark*, Appl. No 5926/72, 7 december 1976, p. 53.

⁵ Se SOU 1944:20, SOU 1948:27 och SOU 2016:4 s. 78.

trosuppfattning med mera.⁶ Av propositionen till skollagen framgår därutöver att den svenska skolan ska vara "allsidig och saklig" så att alla elever kan delta oavsett religiös eller filosofisk uppfattning.⁷ Samtidigt stadgar grundskolans läroplan (Lgr 11) att eleverna ska fostras till tolerans med mera i överensstämmelse med "den etik som förvaltats av kristen tradition och västerländsk humanism".⁸

Är barnets bästa lika för alla barn?

De grundläggande svenska demokratiska värderingar som värdegrunden poängterar, är dock inte alldeles okomplicerade. Det öppnar för politiska avvägningar där det oavsett barnets eller föräldrarnas betänkligheter anses vara det bästa för barnet att gå i den vanliga skolan och där fullgöra alla moment. I enlighet med detta anses det i den svenska skolan vara barnets bästa att till exempel upplysas om sex, att ta till sig demokratiska ideal och respekt för fri- och rättigheter, eftersom det står i samklang med det svenska samhällets värderingar. Frågan är dock om det alltid är så. Ser man barnets bästa som ett öppet koncept med vidsträckt tolkning, som innefattar alla aspekter av ett barns liv i det samhälle där det lever, kan det argumenteras för att det är både en rimlig rättighet och en rimlig skyldighet att barnet deltar i olika typer av obligatorisk skolundervisning. Både likabehandling av alla elever och samhällets kulturella värderingar kan tala för detta. För det enskilda barnet kan det dock vara det bästa att uppnå olika färdigheter på annat sätt än genom de moment och metoder som skolan normalt arbetar med. Vissa typer av kunskaper kanske också kommer på kollisionskurs med barnets och föräldrarnas religiösa och filosofiska övertygelser. Det finns därför ett behov, och även en skyldighet, för skolan att anpassa undervisningen till det individuella barnets behov. Befrielse från obligatorisk undervisning och hemundervisning är exempel på sådant som då kan aktualiseras.

Samma undervisning för alla

Att undervisningen ska vara allsidigt och sakligt utformad innebär bland annat att det inte får förekomma att ett visst moment framstår som kränkande för någon elev. Skolan kan tillfälligtvis använda åtgärder som gruppindelning för att undvika känsliga situationer, men endast i undantagsfall kan befrielse från obligatorisk undervisning medges av rektorn. För *befrielse* krävs att det föreligger synnerliga skäl, vilket är ett strängt krav rättsligt sett, och det kan bara ges för enstaka inslag i undervisningen och vid enstaka tillfällen under ett läsår (Skoll 7 kap. 19§).⁹ Jämfört med den äldre 1985 års skollag är detta en skärpning som motiveras av

⁶ Lgr 11, Förordning (SKOLFS 2010:37) om läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, under rubriken 1. Grundläggande värden, Förståelse och medmännisklighet.

⁷ Prop. 2009/10:165 s. 523.

⁸ Lgr 11, förordning (SKOLFS 2010:37) om läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet, under rubriken Skolans värdegrund och uppdrag, Grundläggande värden.

⁹ Prop. 2009/10:165 s. 339 ff. och 707.

att skolan idag uttryckligen ska utformas så att alla kan delta, oberoende av till exempel religiös och filosofisk uppfattning.

Fram till 1997 kunde dock en elev som tillhörde vissa trossamfund befrias från religionsundervisningen i skolan om eleven kunde visa att samfundet istället ombesörjde undervisning i religionskunskap i skolans ställe.¹⁰ Numera finns ingen möjlighet till sådan generell befrielse från obligatorisk undervisning av religiösa eller filosofiska skäl utan istället ska den allmänna bestämmelsen om befrielse tillämpas. Av lagmotiven följer dock att stadgandet endast är avsett att tillämpas på ”mindre viktiga inslag i utbildningen om det med hänsyn till särskilda omständigheter framstår som orimligt att kräva att eleven deltar”. Som exempel ges bland annat att ett inslag kan upplevas som ”utmanande mot bakgrund av elevens speciella inställning och hemmiljö”. Det klargörs också att en elev inte får medges befrielse i sådan utsträckning att eleven riskerar att inte nå kunskapsmålen eller kunskapskraven i ett ämne.¹¹

Mot bakgrund av att undervisningen i skolan ska vara saklig och allsidig, anses det heller inte finnas något behov av en bestämmelse i skollagen som ger utrymme för *hemundervisning* på grund av religiös eller filosofisk uppfattning hos familjen.¹² Den möjlighet till hemundervisning av religiösa eller filosofiska skäl som fanns enligt den tidigare skollagen har således blivit väsentligt snävare genom 2010 års skollag och får idag betraktas som obefintlig. Av förarbetena till den nuvarande skollagen framgår att hemundervisning bara kan medges i undantagsfall till exempel om barnet deltar i en filminspelning eller på grund av längre resor. Bedömningen ska dock göras med ”stor restriktivitet” och utgå från elevens intressen.¹³ Synnerliga skäl krävs och medgivande får inte lämnas för mer än ett år i taget (Skoll 24 kap. 23-24§§).

Skolan kan bevilja undantag

Kravet på synnerliga skäl för såväl befrielse från enstaka undervisningsmoment som hemundervisning kan visserligen sägas innefatta ett slags hänsynstagande till individens faktiska intressen. Något som emellertid inte uttryckligen framgår av skollagen är dock att även *proportionalitetsavvägningar* måste göras i de enskilda bedömningarna, där samhällets

¹⁰ Bestämmelsen fanns i 1985 års skollag, 3 kap. 12 § st. 2. Den avskaffades efter förslag i prop. 1995/96:200. De trossamfund som omfattades var enligt SKOLFS 1991:13: Katolska kyrkan i Sverige, Mosaiska församlingarna i Stockholm, Göteborg och Malmö, S:t Martins församling i Stockholm, Muslimska församlingen i Malmö, Lutherska Bekännelsekyrkan i Sverige, Islamiskt Centrum i Göteborg och Pakistanska-Islamiska föreningen i Göteborgs och Bohus län.

¹¹ Prop. 2009/10:165 s. 340 f.

¹² Prop. 2009/10:165 s. 523.

¹³ Prop. 2009/10:165 s. 524.

intressen ställs mot barnens och föräldrarnas intressen.¹⁴ Eftersom proportionalitetskravet numera gör sig gällande både som intern svensk förvaltningsrättslig princip och som en del av europarätten ska det i varje beslut råda balans mellan mål och medel. Skolans syfte med, och intresse av, att eleven deltar ska alltid vägas mot den skada som det enskilda barnet orsakas.

I proportionalitetsavvägningen ska också hänsyn tas till om alternativa, mindre ingripande åtgärder, kan vidtas. Detta åtar sig den svenska skolan att uppfylla genom att erbjuda en saklig och allsidig undervisning som utformas så att alla barn kan delta. I detta ligger nämligen att skolan måste ha en viss flexibilitet. Om till exempel syftet med ett visst pedagogiskt moment utan svårighet kan uppnås genom andra pedagogiska moment, är obligatorisk närvaro för alla knappast en nödvändig inskränkning i barnets rättigheter. Även principen om barnets bästa i SkolL 1 kap. 10 § och Barnkonventionen ställs mot den begränsade möjligheten till befrielse och alternativ skolgång. Idag råder det en allmän uppfattning att det är förenligt med barnets bästa att gå i den vanliga skolan, varvid endast mycket speciella omständigheter kan motivera en annan ordning. Skolan måste dock anpassa sig så att även barn från djupt religiösa hem kan tas emot, och proportionalitetsavvägningar måste som nämnt göras i varje enskilt beslut som rör befrielse eller alternativ skolgång. Skollagen kan inte tillämpas alltför stelbent, utan måste tolkas i ljuset av Europakonventionens lite bredare och generösare bedömning, och tillämpas med den flexibilitet som kännetecknar konventionen.

Även elevens religionsfrihet aktualiseras. Den positiva *religionsfriheten* (RF 2 kap. 1 § p. 6) ger varje människa en absolut rätt att ha den tro personen själv vill och önskar och att utöva denna tro. Detta får aldrig begränsas. Den positiva religionsfriheten ger därmed barnet rätt att enskilt utöva sin religion eller tro i skolan, till exempel genom en egen måltidsbön eller genom att gå till ett bönerum för att be.

Den positiva religionsfriheten kompletteras av en negativ religionsfrihet.¹⁵ I RF 2 kap. 2 § klargörs att det allmänna (till exempel en skola) inte får tvinga någon att ge tillkänna sin religiösa åskådning. Inte heller får någon tvingas tillhöra ett visst trossamfund eller andra sammanslutningar för viss åskådning. Även detta är en absolut rättighet som inte kan inskränkas med mindre än en grundlagsändring. Den negativa religionsfriheten kan i en skolmiljö aktualiseras exempelvis när en elev begär dispens från undervisningsmoment eller andra inslag i skolan. Skolan får nämligen inte fråga om det är av religiösa skäl som eleven vill avstå, och eleven behöver inte redogöra för om så är fallet. I konfessionella skolor kan en kollision exempelvis uppstå mellan elevens negativa religionsfrihet och skolans intresse av ordning och reda under de konfessionella inslagen. Visserligen ska de konfessionella inslagen vara frivilliga (SkolL 1 kap. 7 §), men frivilligheten får inte villkoras av att eleven måste

¹⁴ Proportionalitetskravet innebär att en avvägning alltid måste göras mellan å ena sidan de fördelar som det allmänna vinner på en viss åtgärd och å andra sidan den skada som beslutet orsakar den enskilde eleven. Det ska göras en rimlighetsbedömning och om fördelarna står i rimlig balans till den skada åtgärden orsakar är kravet på proportionalitet uppfyllt. Det måste kort sagt råda balans mellan mål och medel. En åtgärd som inte uppfyller detta proportionalitetskrav strider mot gällande rätt.

¹⁵ Egentligen negativ yttrandefrihet avseende religion.

redogöra för eventuella religiösa anledningar att avstå. Den absoluta negativa religionsfriheten ska ha företräde.

Europarättens påverkan på svensk rätt

Religionsfriheten i vår grundlag kompletteras och förtydligas av Europakonventionens religionsfrihet (artikel 9). Europakonventionens inflytande över svensk rätt innebär bland annat som nämnt att proportionalitetsavvägningar måste göras både i skolan och i samhället i övrigt. I varje enskilt fall som rör en begränsning av en elevs religiösa manifestationer i skolan måste lärare och rektorer därför väga å ena sidan den skada som den enskilda eleven lider av att en viss religiös manifestation begränsas och å andra sidan skolans intresse av att inskränka företeelsen ifråga. Ett intressant rättsfall som avgjordes efter en sådan proportionalitetsavvägning och där domstolen förefaller ha inspirerats av Europakonventionen rörde en flicka som av religiösa skäl inte ville delta i momentet dans under idrottslektionerna.¹⁶ Flickan och hennes familj tillhörde den laestadianska rörelsen, och ansåg att dans stred mot familjens religiösa övertygelse. Efter en proportionalitetsavvägning ansåg kammarrätten att den skada som flickan och hennes familj skulle orsakas om hon tvingades dansa vägde tyngre än skolans intresse av att eleverna deltar i samtliga obligatoriska moment.

Hur en lärare eller rektor ska agera i det enskilda fallet kan dock ge upphov till svåra avvägningar och beslut. Hur ska till exempel situationen hanteras att en elev av religiösa skäl vägrar delta i skolans obligatoriska simundervisning? Att vägra simma av religiösa skäl omfattas inte av religionsfriheten i Regeringsformen, däremot av religionsfriheten i Europakonventionen.¹⁷ Europadomstolen har dock slagit fast att skolan inte behöver ge befrielse från simundervisning eftersom det är en godtagbar inskränkning av religionsfriheten. I praktiken är det dock naturligtvis mycket svårt att förmå ett barn, som av religiösa skäl inte vill delta, att ändå simma tillsammans med resten av klassen. Avvägningar i det enskilda fallet måste göras.

En annan intressant fråga är hur religiösa kläder i skolan ska bedömas. I vilken utsträckning kan skolans krav på ordning, säkerhet och "demokratiska värderingar" (med stöd av lagar såsom arbetsmiljölagen och skollagen) motivera att eleverna uppmanas eller tvingas att ta av sig sin religiösa klädsel eller sina religiösa symboler? Kort kan följande konstateras: Ett förbud i det *enskilda fallet* mot att bära ett religiöst klädesplagg i skolan kan vara godtagbart enligt Regeringsformen eftersom den enskildes kläder ses som ett yttrande och följaktligen bedöms enligt reglerna om yttrandefrihet.¹⁸ Om klädseln framför ett politiskt, religiöst eller annat budskap spelar ingen roll för bedömningen. Inskränkningar i denna yttrandefrihet kan göras i enlighet med bestämmelserna i RF 2 kap. 20-23 §§ förutsatt att det anses proportionerligt och demokratiskt godtagbart. *Ett generellt förbud* mot en särskild typ av religiös klädsel eller

¹⁶ KamR i Sundvall, mål nr 1493-12, 4 juli 2013.

¹⁷ Europadomstolens dom i målet *Osmanoğlu och Kocabaş mot Schweiz*, Appl. No 29086/12, 10 januari 2017.

¹⁸ Angående hur bedömningen ska göras, se Enkvist Victoria, Lokrantz-Bernitz Hedvig och Zillén Kavot, Religionsfrihet, 2020, s. 84 ff.

religiös symbol är emellertid högst tveksamt. Det kan antingen stå i strid med rätten till religionsfrihet (i RF 2 kap. 1 § p. 6) eller rätten till yttrandefrihet (i RF 2 kap. 1 § p. 1). Religionsfriheten kan aktualiseras eftersom ett generellt förbud skulle kunna ses som ett sådant motverkande eller diskriminering av en viss religion som bestämmelsen avser att skydda mot. Handlar det enbart om den absoluta religionsfriheten kan inte ens säkerhetsskäl eller ordningsskäl motivera en inskränkning. Om ett generellt förbud däremot anses beröra yttrandefriheten kan begränsningar visserligen göras, men en sådan begränsning kan knappast anses vara proportionerlig eller godtagbar i ett demokratiskt samhälle och vore därför sannolikt inte legitim.

Synen på religiösa plagg i skolan enligt Europakonventionen är en annan än den i Regeringsformen. Här skyddas religiösa kläder av religionsfriheten i artikel 9, men ses som en sådan religiös manifestation som kan begränsas i lag (artikel 9.2). Europadomstolen har givit varje stat en stor egen bedömningsmarginal (*margin of appreciation*) att själv avgöra hur religiösa kläder ska regleras i det egna landet. I flera rättsfall från 2009 har Europadomstolen till exempel godtagit generella förbud i franska skolor mot att bära muslimsk huvudduk respektive sikhisk keski (miniturban).¹⁹ Också rörande Turkiet har Europadomstolen i flera mål godtagit begränsningar av religiöst motiverad klädsel i skolan.²⁰ Även här har landets bedömningsmarginal varit avgörande. Precis som andra länder anslutna till Europakonventionen har också Sverige en egen bedömningsmarginal vad gäller reglering av religiösa plagg i skolan. De generella kommunala slöjförbud i skolan som några kommuner införde 2019 underkändes dock av Kammarrätten i Göteborg 2021.²¹

Ett stort och svåravvägt ansvar vilar på skolan idag

Som visats ovan aktualiserar skolans grundläggande värden olika konstitutionella frågor av flera slag. Såsom värdegrunden är formulerad förutsätter den till synes att varje elev ska fostras att tro på demokrati och anamma andra för majoritetssamhället grundläggande åsikter såsom jämställdhet och mänskliga rättigheter. Ur ett konstitutionellt perspektiv är det dock inte självklart att skolans demokrati- och fostransuppdrag kan drivas så långt att elever pressas att anamma svenska grundläggande demokratiska och sekulära ideal. Att navigera mellan värdegrundens oprecisa honnörsord, skollagens vaga ordalydelse och elevers grundläggande rättigheter kräver både kunskap och riktlinjer. Här saknas tydlig vägledning som ger skolpersonal de konstitutionella kunskaper och verktyg som behövs. Skolpersonalen förutsätts idag känna till både vilka fri- och rättigheter varje elev har och känna till det lagstöd som ger dem möjlighet att eventuellt agera. De förutsätts också själva kunna utföra de svåra

¹⁹ Europadomstolens dom i målen *Gamaleddyn mot Frankrike*, Appl. No 18527/08, 30 juni 2009, *Aktas mot Frankrike*, Appl. No 43563/08, 30 juni 2009, *Ranjit Singh mot Frankrike*, Appl. No 27561/08, 30 juni 2009 och *Jasvir Singh mot Frankrike*, Appl. No 25463/08, 30 juni 2009.

²⁰ Se bl.a. Europadomstolens dom i målet *Köse och 93 andra mot Turkiet*, Appl. No 26625/02, 24 januari 2006 p. D.

²¹ KamR i Göteborg, mål nr 7171-20 och 7172-20, 23 juni 2021.

proportionalitetsavvägningar som krävs i varje enskilt fall där en elevs fri- och rättigheter begränsas. Den som tillämpar skollagen behöver nämligen själv göra en intresseavvägning och kan inte förutsätta att den redan är gjord i förväg av lagstiftaren.